

TILSHUNOSLIKDA NUTQIY JANRLAR VA ULARNING O'RGANILISHI

Normamatova Shahnozabonu Baxtiyor qizi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda nutqiy janrlar tushunchasi, ularning tasnifi, lingvistik va pragmatik xususiyatlari hamda zamonaviy o'rganilish yo'nalishlari tahlil qilinadi. Shuningdek, og'zaki va yozma nutqiy janrlarning kommunikativ vazifasi, ularning nutq madaniyatidagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: nutqiy janr, diskurs, kommunikativ kompetensiya, pragmatika, matn lingvistikasi, nutq madaniyati.

Аннотация. В данной статье анализируется понятие речевых жанров в языкознании, их классификация, а также лингвистические и прагматические особенности и современные направления их изучения. Также рассматриваются коммуникативные функции устных и письменных речевых жанров и их роль в культуре речи.

Ключевые слова: речевой жанр, дискурс, коммуникативная компетенция, прагматика, лингвистика текста, культура речи.

Abstract. This article analyzes the concept of speech genres in linguistics, their classification, as well as their linguistic and pragmatic features and modern approaches to their study. It also highlights the communicative functions of oral and written speech genres and their role in speech culture.

Keywords: speech genre, discourse, communicative competence, pragmatics, text linguistics, speech culture.

Hozirgi zamon lingvistik tadqiqotlarida nutqiy janrlar muammosi alohida ilmiy yoʻnalish sifatida shakllanib, kommunikativ tilshunoslikning muhim obyektlaridan biriga aylangan. Inson nutqi ijtimoiy hayotning ajralmas qismi boʻlib, u turli kommunikativ vaziyatlarda mazmunan va shaklan oʻzgarib boradigan murakkab tizim sifatida namoyon boʻladi. Shu nuqtayi nazardan, nutqiy janrlar til birliklarining oddiy yigʻindisi emas, balki maʼlum ijtimoiy muhit, pragmatik shart-sharoit hamda kommunikativ maqsadga muvofiq shakllanadigan barqaror model sifatida talqin qilinadi. Nutqiy faoliyat jarayonida inson oʻz fikrini ifodalashda vaziyatga mos janrni tanlaydi: rasmiy murojaat, ilmiy bayon, kundalik suhbat yoki badiiy ifoda har biri oʻzining ichki strukturasi va funksional xususiyatlariga ega. Bu esa nutqiy janrlarning diskursiv tabiatini, yaʼni ularning faqat lingvistik emas, balki sotsiolingvistik va pragmatik omillar bilan ham chambarchas bogʻliqligini koʻrsatadi.

Nutqiy janrlar tilshunoslikda kommunikativ faoliyatning barqaror shakllangan koʻrinishi sifatida talqin etiladi. Ular muayyan ijtimoiy vaziyat, maqsad va muloqot sharoitiga mos ravishda shakllanadigan nutqiy konstruksiyalar tizimini ifodalaydi. Lingvistik nuqtayi nazardan qaralganda, nutqiy janrlar diskursiv tuzilma, matn lingvistikasi hamda pragmatik yondashuv kesishgan nuqtada joylashgan murakkab hodisa hisoblanadi. Har bir janr oʻzining semantik yuklamasi, sintaktik modeli va leksik tanlovi bilan ajralib turadi, bu esa uni boshqa nutq shakllaridan farqlaydi.

Masalan, rasmiy idoraga yoziladigan ariza matnida “men, talaba...” kabi standartlashtirilgan boshlangʻich formulalar, aniq maqsad va normativ uslub ustunlik qiladi. Bu holat nutqning institutsional xarakterini koʻrsatadi. Aksincha, SJIF:5.219

kundalik hayotdagi og‘zaki suhbatda “kecha ko‘rdingmi?”, “ha, lekin kech qolgan ekan” kabi elliptik, spontan va emotsional birliklar faol ishlatiladi. Bu farq nutqiy janrlarning pragmatik vazifaga ko‘ra shakllanishini yaqqol namoyon etadi.

Nutqiy janrlar faqat til birliklari yig‘indisi emas, balki kommunikativ niyat, sotsial kontekst va interaktivlik asosida yuzaga keladigan dinamik tizimdir. Ularning o‘rganilishi diskurs tahlil va funksional semantika bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, zamonaviy tilshunoslikda muhim o‘rin egallaydi. Real hayotda, masalan, universitetdagi professor va talaba o‘rtasidagi suhbatda rasmiy va yarim rasmiy janr elementlari aralash qo‘llanilishi ham nutqiy janrlarning o‘zgaruvchan tabiatini tasdiqlaydi.

Nutqiy janrlar lingvistik tizimda kommunikativ vaziyat va maqsadga ko‘ra turli shakllarda namoyon bo‘ladigan nutq birliklari majmuasi sifatida tasniflanadi. Ular eng avvalo ikki yirik qatlamga ajratiladi: og‘zaki va yozma nutqiy janrlar. Og‘zaki janrlar tabiiy muloqot jarayonida yuzaga kelib, spontanlik, emotsional ekspressivlik va intonatsion vositalarning faolligi bilan ajralib turadi. Masalan, talabalar o‘rtasidagi “imtihon qiyin bo‘ldimi?” – “ha, lekin o‘tib ketdim” kabi dialogik almashinuvlar nutqning tezkor va reaktiv tabiatini ko‘rsatadi. Intervyu janrida esa savol-javob strukturasi asosiy kommunikativ model bo‘lib xizmat qiladi. Yozma nutqiy janrlar esa normativlik, sintaktik to‘liqlik va mantiqiy izchillik tamoyillariga tayangan holda shakllanadi. Ariza, rasmiy xat, ilmiy maqola kabi janrlarda standartlashtirilgan konstruksiyalar keng qo‘llaniladi. Masalan, “Men ushbu ariza orqali...” kabi boshlanish rasmiy uslubning barqaror formulasi hisoblanadi. Ilmiy matnlarda esa terminologik aniqlik va argumentatsion tuzilma

ustuvor bo‘lib, “diskurs”, “pragmatika”, “semantik maydon” kabi birliklar tizimli ishlatiladi.

Funksional uslub nuqtayi nazaridan nutqiy janrlar ilmiy, badiiy, publitsistik va rasmiy uslub turlariga ajratiladi. Har bir uslub o‘zining kommunikativ vazifasi, adresatga yo‘naltirilganligi va lingvistik vositalar tanlovi bilan farqlanadi. Masalan, publitsistik matnlarda ekspressivlik va baholovchilik kuchli bo‘lsa, ilmiy uslubda neytrallik va obyektivlik ustun turadi. Bu tasnif nutqiy faoliyatning ijtimoiy va funksional tabiatini aniq ochib beradi.

Hozirgi zamon tilshunosligida nutqiy janrlar statik birlik sifatida emas, balki ijtimoiy-kommunikativ jarayonning dinamik elementi sifatida talqin qilinadi. Ularni tahlil qilishda diskursiv yondashuv, pragmatik lingvistika hamda sotsiolingvistika integratsiyasi asosiy metodologik asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Diskurs tahlili nutqni faqat grammatik strukturalar yig‘indisi sifatida emas, balki ijtimoiy kontekst, kommunikativ vaziyat va interaksion munosabatlar bilan bog‘liq murakkab tizim sifatida o‘rganadi. Masalan, universitet auditoriyasida professor va talaba o‘rtasidagi ilmiy muloqot rasmiy diskursga kirsa, do‘stlar o‘rtasidagi suhbat norasmiy diskurs sifatida farqlanadi.

Pragmatik lingvistika esa nutqiy aktlar nazariyasiga tayangan holda, kommunikativ niyat, illokutiv kuch va perlokutiv effektini tahlil qiladi. Ya’ni, so‘zlovchining “iltimos qilaman” yoki “tushuntirib bering” kabi ifodalari faqat leksik birlik emas, balki ma’lum kommunikativ maqsadni amalga oshiruvchi akt sifatida qaraladi. Kundalik hayotda, masalan, bank muassasasida mijozning “menga hisob raqam ochish kerak” degan iborasi pragmatik jihatdan xizmat so‘rovi aktini ifodalaydi. Sotsiolingvistik tadqiqotlar esa nutqiy janrlarning

ijtimoiy qatlamlar, yosh, kasb va madaniy muhit bilan bog‘liqligini ochib beradi. Bu yo‘nalishda M. A. Halliday funksional grammatika konsepsiyasi, T. Van Dijkning diskurs va hokimiyat munosabatlari haqidagi qarashlari, D. Tannenning suhbat tahliliga oid ishlari muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbek tilshunosligida esa N. Mahmudov nutq madaniyati, M. Yo‘ldoshev matn lingvistikasi, B. Yo‘ldoshev diskurs tahlili, A. Hojiyev esa til birliklarining tizimli tavsifi orqali ushbu yo‘nalish rivojiga katta hissa qo‘shgan. Natijada nutqiy janrlar bugungi kunda faqat til hodisasi emas, balki ijtimoiy kommunikatsiyaning ko‘p qatlamli modeli sifatida qaralmoqda.

Nutqiy janrlar tilshunoslikning muhim tadqiqot obyekti bo‘lib, ular insonning kommunikativ faoliyatini to‘liq aks ettiradi. Ularni o‘rganish til madaniyatini rivojlantirish, nutqiy kompetensiyani shakllantirish va ta‘lim jarayonini takomillashtirishda katta ahamiyatga ega. Shuning uchun nutqiy janrlar masalasi zamonaviy tilshunoslikda dolzarb ilmiy yo‘nalish sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Yo‘ldoshev B. – Diskurs va matn tahlili. Toshkent, 2021
2. Rahmatullayev Sh. – O‘zbek tilining izohli grammatikasi. Toshkent, 2020
3. Hojiyev A. – Tilshunoslik terminlari izohi. Toshkent, 2021
4. “Nutqiy janrlar va kommunikativ kompetensiya” – Filologiya masalalari jurnali, 2021

